

KOSMOPOLITISCH ERFGOED AAN DE EUFRAAT Nemrud Dağ en Kommagene in de Hellenistisch-Romeinse periode

Miguel John Versluys

Verborgen op grote hoogte in het Taurusgebergte ligt een van Turkijes belangrijkste en meest fascinerende archeologische monumenten: Nemrud Dağ (zie afb. 1). Omstreeks 50 v.Chr. bouwde een zekere Antiochos I, de lokale vorst van een klein koninkrijk genaamd Kommagene, hier een imposante tempel-tombe die in ontwerp en uitvoering getuigt van een groot aantal (culturele) invloeden uit heel Eurazië. Nederlands onderzoek op de berg zelf en op andere sites in het gebied, zoals de antieke hoofdstad Samosata, heeft laten zien dat Kommagene in de Hellenistisch-Romeinse periode een belangrijk kosmopolitisch knooppunt was. Hoe kunnen we dat verklaren? En wat voor rol kan het kosmopolitische karakter van het antieke Kommagene spelen in debatten over identiteit, toen en nu?

Afb. 1: Gezicht op het Taurusgebergte vanuit de Kommageense laagvlakte. De opvallende tumulus van Nemrud Dağ is duidelijk herkenbaar door de deels artificiële vorm. (Foto en copyright: Forschungsstelle Asia Minor, Münster)

Nemrud Dağ: troon van de goden

Niemand zal een bezoek aan ‘de Nemrud’ ooit vergeten. Wanneer men na een lange rit door onstuimig berglandschap met aansluitend een fikse klauterpartij eenmaal boven staat, ontvouwt zich een adembenemend panorama. Vanaf deze bergtop op meer dan 2000 meter hoogte kijkt de bezoeker uit over het landschap van het antieke Kommagene (grotweg de huidige provincie Adıyaman), met in de verte het dal van de Eufraat en de toppen van het Taurusgebergte.

Afb. 2: Nemrud Dağ: luchtopname van de tumulus en het oosterras, daterend uit het eerste helft van de twintigste eeuw (foto en copyright: Forschungsstelle Asia Minor, Münster)

De archeologische resten die zijn teruggevonden zijn niet minder imposant. Allereerst is er de tumulus zelf, van verre herkenbaar door een laag gravel die is aangebracht op uit de rots gehakte terrassen. Op het oostterras staan vier beelden van goden, elk 8 tot 9 meter hoog, en een al even

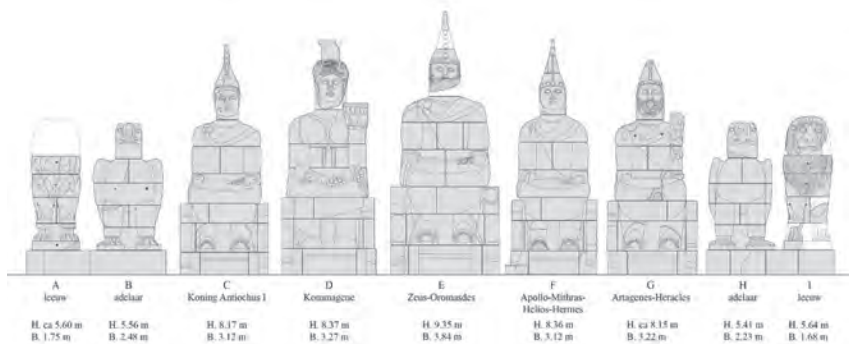

Afb. 3: Nemrud Dag, oostterras, situatie in 2005 (foto en copyright: H.A.G. Brijder/*International Nemrud Dag Project*)

kolossaal beeld van de bouwheer Antiochos I zelf (zie afb. 2 en 3). Het vijftal wordt aan beide zijden geflankeerd door een beeld van een leeuw en van een adelaar. Voor dit ensemble stonden oorspronkelijk reliëfs uit zandsteen opgesteld. Op het oostterras resteren hiervan slechts fragmenten. Op het westterras zijn de reliëfs redelijk volledig bewaard gebleven maar daar zijn juist de godenbeelden ingestort, ongetwijfeld door een van de vele aardbevingen die het gebied tot op de dag van vandaag teisteren. Beide terrassen lieten oorspronkelijk dezelfde elementen zien, zij het op verschillende wijze gerangschikt. Naast de kolossale beelden en zandstenen reliëfs vormen de zogenoemde vooroudergalerijen een derde belangrijk onderdeel. Hier presenteerde Antiochos I zijn genealogie door middel van een rij van manshoge reliëfs met altaren ervoor. Van vaderszijde voerde hij zijn afkomst terug op Dareios I, de grootkoning van het Perzische Achaemenidenrijk. Van moederszijde zou hij, via de Seleukiden, afstammen van Alexander de Grote. De vier kolossale godenbeelden waarnaast Antiochos I zich laat afbeelden getuigen van eenzelfde

dubbele afstamming: het gaat, behalve om de personificatie van Kommagene, namelijk om Zeus-Oromasdes, Apollo-Mithras-Helios-Hermes en Artagnes-Herakles-Ares (zie afb. 4). Deze Grieks-Perzische namen zijn ons bekend door een monumentale inscriptie in het Grieks (de *nomos*) die is aangebracht op de achterkant van de bases waarop de beelden staan. De stijl van de beelden en van de reliëfs wordt al evenzeer gekenmerkt door zowel Griekse als Perzische elementen. In de *nomos* karakteriseert Antiochos I zichzelf bovendien niet alleen als ‘philhelleen’ maar ook als ‘philorhomaïos’: vriend/bewonderaar van de Grieken én van de Romeinen. Multiculturalisme alom dus, zo lijkt het, met Griekse, Perzische en Romeinse invloeden. Wat is hier precies aan de hand?

Afb. 4: Nemrud Dağ, oosterras, een reconstructie van de beeldenrij (foto en copyright: H.A.G. Brijder/*International Nemrud Dağ Project*)

Worstelen met identiteit

Sinds de ontdekking van Nemrud Dağ in 1880 is er volop gespeculeerd over het ‘culturele karakter’ van het monument – en van het koninkrijk Kommagene zelf. Hierover bestaan tot op de dag van vandaag sterk uiteenlopende opvattingen. Voor sommigen behoren de beelden en het rijk duidelijk tot de Griekse wereld, waarbij de Perzische elementen worden toegeschreven aan de geografische ligging van Kommagene, ‘tussen West en Oost’ en ver verwijderd van het Griekse hartland. Voor anderen is Nemrud duidelijk oosters en behoort het tot de Parthische wereld, waarbij juist de Griekse elementen worden toegeschreven aan het grens-

karakter van Kommagene. Een derde opvatting ziet het monument als een voorbeeld van inheemse, Anatolische (Hittitische) tradities, zij het dat het een heel laat voorbeeld is.* Het is belangrijk op te merken dat geen van deze opvattingen de eigenheid van Nemrud Dağ echt serieus lijkt te nemen. Het culturele karakter van het monument en de stijl waarin het is gebouwd is altijd gezien als iets ‘wat niet helemaal klopt’; als een flauwe afgeleide van het origineel; als iets wat, in plaats of in tijd, ver verwijderd is van het authentieke uitgangspunt. Deze drie verschillende zienswijzen resoneren op interessante wijze met debatten over het culturele karakter van het huidige Turkije, dat zowel westers als oosters als Anatolisch genoemd wordt – alsof het niet iets eigens is of zou kunnen zijn.

Meer over het Hittitisch en de Hittieten is te vinden in de bijdragen van Alwin Kloekhorst en Willemijn Waal.

Antiochos I als global player

Recent archeologisch onderzoek heeft overtuigend laten zien dat het beeld van Antiochos I als een megalomane gek die er in de periferie, ver weg van de beschaafde wereld, een potje van maakte, volkomen onjuist is. Antiochos I en zijn adviseurs stonden volop in contact met de bredere Hellenistische wereld: een *oikumene* die zich uitstrekte van de Atlantische Oceaan in het westen tot aan China in het oosten. Het socio-culturele propaganda- en veranderingsproject dat in het midden van de eerste eeuw v.Chr. over het koninkrijk werd uitgerold was dan ook kosmopolitisch – en goed doordacht. Het maakte gebruik van twee in die periode belangrijke ideeën, namelijk hellenisme en persianisme.

Hellenisme is de appropriatie van het concept ‘Grieks’. Dit concept had in de eerste eeuw v.Chr. al een lange geschiedenis in de mediterrane wereld en andere delen van Eurazië. Het had vaak weinig meer direct te maken met het klassieke Griekenland uit de vijfde eeuw v.Chr. en de bewoners van de vele Griekse stadstaten, maar des te meer met vooruitgang en moderniteit. Iedereen in die periode ‘deed Grieks’ – iets waarvan de Romeinen waarschijnlijk het beste voorbeeld zijn. Je kunt het misschien vergelijken met de populariteit van (de symbolen van) de Engels-Amerikaanse cultuur in de twintigste en eenentwintigste eeuw.

Mensen over de hele wereld, ook in Turkije, leren en spreken Engels en gaan naar Hollywoodfilms. Dat doen ze niet omdat ze Engels-Amerikaans willen zijn in termen van identiteit, maar omdat ze modern willen zijn, een rol willen kunnen spelen op een groter toneel dan hun eigen samenleving alleen.

Persianisme is de toe-eigening van het concept 'Perzisch'. Ook dat begrip had in de eerste eeuw v.Chr. al een lange geschiedenis, maar betekende iets heel anders dan hellenisme. Door 'Perzisch te doen' lieten koningen of elites zien dat ze zich wilden associëren met het laatste grote wereldrijk dat Eurazië had gekend: dat van de Achaemeniden. Het Perzische Rijk had een enorm politiek prestige en veel Hellenistische koningen presenteerden zichzelf maar wat graag als staande in de schaduw van Dareios en Cyrus om hun positie te legitimeren.

Met de combinatie van hellenisme en persianisme wilde Antiochos I dus waarschijnlijk laten zien dat hij een moderne Hellenistische vorst was die mee kon spelen op het wereldtoneel en dat hij tegelijkertijd, door zijn 'afstamming' van de Perzen, de rechtmatige heerser van Komagene was. Dat het zo ontzettend belangrijk was voor Antiochos om dit laatste zo prominent te onderstrepen suggereert dat die legitimatie geenszins een gegeven was.

Hybriditeit als kracht?

Het kost veel moderne bezoekers en geleerden moeite om de 'hybride' Nemrud Dağ goed te begrijpen en op waarde te schatten. In de periode van Antiochos I was dat waarschijnlijk juist allesbehalve het geval. Niet alleen was het gebruik van hellenisme en persianisme toen gemeengoed; er was ook, althans in de architectuur en architectuurdecoratie, een grote voorliefde voor het samenvoegen van allerhande elementen uit verschillende culturen tot een nieuw, spannend en innovatief geheel. Eclecticisme en hybriditeit zien wij, West-Europeanen uit de twintigste en eenentwintigste eeuw, vaak als zwakte, maar in de oudheid was dit doorgaans geheel niet zo. Het samenvoegen van heterogene elementen

uit verschillende historische perioden en culturen tot een nieuw geheel dat de kracht van al die voorgangers in zich verenigt en verder voert, was juist een nastrevenswaardig ideaal, zeker in kunst en architectuur. En het werkte. De Romeinse redenaar Cicero bijvoorbeeld, komt tot deze conclusie na er in zijn geschriften uitvoerig over te hebben gefilosofeerd. Het maatschappelijk discours was echter vaak heel anders van toon en opvatting, zoals dat vandaag de dag nog steeds het geval is. Daar worden doorgaans juist de problemen met de integratie van het nieuwe en onbekende geëxpliciteerd, vaak met een beroep op de eigen (authentieke) traditie en identiteit die wordt bedreigd door dat wat van buiten komt. Die eigen traditie en identiteit blijkt bij nadere beschouwing echter ook altijd opgebouwd uit heterogene elementen uit verschillende historische perioden en culturen; zowel toen als nu een lastig te accepteren waarheid.

Samosata

Antiochos I was dus geen megalomane gek, net zo min overigens als Kommagene een achtergebleven, provinciaals koninkrijk lijkt te zijn. Lopend Leids onderzoek naar archeologische vondsten uit Samosata suggereert namelijk een heel ander verhaal. In de hoofdstad van het antieke Kommagene zijn helaas geen opgravingen meer mogelijk. De imposante *höyük* werd in de jaren 1990 geheel verzwolgen door het stuwmeer dat ontstond na de aanleg van de Atatürk-dam. De (nood)opgravingen uit de jaren 1970 en 1980 legden delen van een enorm residentieel complex bloot – maar de bevindingen zijn nooit volledig gepubliceerd. In het kader van een door de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) gefinancierd project (2016-2021) worden deze vondsten nu door onderzoekers uit Leiden en Münster en in nauwe samenwerking met collega's in Ankara (waar het archief van de noodopgravingen zich bevindt) en Adiyaman (waar de meeste vondsten in het museum van de stad bewaard worden) bestudeerd en gepubliceerd. De spectaculaire vondsten suggereren dat Samosata een kosmopolitisch knooppunt

was waar objecten, technieken en ideeën uit de gehele Hellenistische oikumene, oost en west, samenkwamen en verder werden ontwikkeld. Samosata was dus geen provinciestad maar, zo lijkt het meer en meer, juist door de ligging op de grens van Centraal- en West-Eurazië, een innovatieve hotspot, in dat opzicht vergelijkbaar met de Hellenistische *kosmopolis* Alexandrië.

Kosmopolitisch erfgoed

Het lopende onderzoek in Samosata draagt dus bij aan het creëren van een ander, veel kosmopolitisch beeld van de Hellenistische wereld, maar heeft allereerst tot doel om uniek archeologisch erfgoed te documenteren, conserveren en ontsluiten. We hebben gezien dat er goede gronden zijn om dit erfgoed inderdaad te duiden als kosmopolitisch. Kommagene was niet semi-westers, semi-oosters of laat-Anatolisch; Kommagene was zichzelf door het maken van welbewuste keuzen uit een globaal Euraziatisch repertoire en die elementen lokaal toe te passen en verder te ontwikkelen.

Wat voor rol kan dit kosmopolitische karakter van het antieke Kommagene spelen in huidige debatten over identiteit? Net als Kommagene is het Turkije van nu geen ‘kruispunt van culturen’ of ‘brug tussen Oost en West’. Dergelijke metaforen doen de eigenheid van het lokale tekort omdat ze suggereren dat de werkelijk bepalende eenheden (de culturen die samenkomen: Oost en West) extern zijn. Daarbij: iedere regio ter wereld is op een bepaalde manier als kruispunt of brug te karakteriseren.

Voor de discussie over erfgoed en de, zowel in Turkije als Nederland, bloeiende *Heritage Industry* zijn dit belangrijke conclusies. Culturen zijn tijdelijke eenheden die tot stand komen doordat mondiale elementen op een bepaalde lokaliteit worden samengevoegd. Cultuur bestaat niet in existentialistische zin, maar is iets wat je dóét met al die elementen samen. Er is een enorm symbolisch discours voor nodig om dergelijke constructies in stand te houden. Voor wat betreft de Nederlandse cultuur, bijvoorbeeld, gaat het daarbij om een vlag, een volkslied, een

gedeeld verleden, monumenten die dat gedeelde verleden zichtbaar maken, ceremonies die het belang ervan actualiseren – en nationale sportteams zoals het Nederlands voetbalelftal, die laten zien dat wat we Nederland noemen in culturele zin ook echt bestaat. Denk aan de discussies rondom het Nationaal Historisch Museum, dat de canon van de Nederlandse geschiedenis zou moeten presenteren (en uiteindelijk werd afgeblazen) of het plaatsen van de Nederlandse vlag in de plenaire zaal van de Tweede Kamer in 2017. Het zijn symbolen die tot doel hebben de constructie Nederland in stand te houden. Logischerwijs staat de eigenheid van Nederland bij dat symbolisch discours centraal; dat is namelijk de primaire functie ervan. Invloeden van buiten verhouden zich daarom altijd moeizaam tot dergelijke verhalen over het eigene. Men wil graag geloven in een herkenbare en unieke eigen traditie die zich door de tijd heen op eigen kracht heeft ontwikkeld, terwijl alle culturen in werkelijkheid opgebouwd zijn uit elementen van overal ter wereld die op een bepaalde plaats worden samengebracht – ook daarvan is het Nederlands voetbalelftal een mooi voorbeeld.

Heel expliciet kosmopolitisch erfgoed, als Nemrud Dağ, is juist daarom zo belangrijk en interessant: het laat zien dat het verleden van een regio is bepaald door invloeden van buitenaf en de lokale insluiting daarvan, en dus niet toegeschreven kan worden aan een specifieke etnische groep of cultuur. Daarmee wordt het symbolisch discours van de natiestaat, dat zich doorgaans beroept op etniciteit en authenticiteit, in een kritisch perspectief geplaatst. En dat is buitengewoon noodzakelijk, juist ook voor het voortbestaan ervan.